

svojim djelovanjem doprinijeli društvenom razvoju Brazila. Sedmo poglavlje tematizira osobne priče hrvatskih useljenika. Njihovi osobni dojmovi donose nam individualno iskustvo koje ne možemo naći u arhivskoj građi. Dojmovi su važni jer oslikavaju atmosferu te međusobne odnose useljenika i domicilnoga stanovništva. Posljednje, osmo poglavlje donosi zaključni osvrt pod naslovom „Sada smo svi Hrvati, ponešto drugačiji i ponešto slični: zaključci i razmišljanja o hrvatskom useljavanju u Brazil” (str. 353–358).

Autori su se osim primarnim koristili i sekundarnim građivom kao što su privatne zabilješke, sjećanja i svjedočanstva hrvatskih useljenika. Vrijednost ovoga djela povećavaju brojne fotografije, grafikoni, zemljovid i tablični prikazi koji se nadovezuju na tekst. Ova je knjiga važna jer ne donosi samo povijest hrvatske iseljeničke zajednice u Brazilu, nego dobrim dijelom prikazuje i društveno-političke procese koji su doveli do iseljavanja, odnosno useljavanja. Stoga je, kao i prethodne tri, nezaobilazna za sve koji žele proširiti svoje znanje o migracijama hrvatskoga stanovništva u drugoj polovini XX. stoljeća.

Darjan Godić

Dnevnik Diane Budisavljević, redateljica: Dana Budisavljević, scenari-
stice: Dana Budisavljević i Jelena Paljan (Zagreb; Ljubljana; Beograd:
Hulahop; December; This and That Productions, 2019), 88 minuta.

Povodom vijesti da je Ministarstvo znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske izdalo suglasnost da se „igrano-dokumentarni” film *Dnevnik Diane Budisavljević* iz 2019., čija je redateljica Dana Budisavljević, uvrsti u nastavni kurikulum hrvatskih škola, krajem srpnja 2020. oglasio se izv. prof. dr. sc. Mario Kevo s Hrvatskoga katoličkog sveučilišta. Kevo je jedan od naših najpupčeni-
jih povjesničara kada je riječ o temama iz Drugoga svjetskog rata s kojima je povezana Diana Budisavljević. Kevo je upozorio na to da se „Dnevnik” Diane Budisavljević (dalje: „Dnevnik”) ne može smatrati potpuno pouzdanim po-
vijesnim izvorom, kao i na to da su podatci iz „Dnevnika” u filmu korišteni selektivno, u vezi s čime je iznio:

„Iako je film pokupio niz domaćih i međunarodnih filmskih nagrada svakako ostaje (po)malo gorak okus da se, ipak, radi o jednostranom viđenju ratne zbilje, koja je naravno s obzirom na temu privukla mnoge simpatije. To je razumljivo i očekivano, ali treba konstatirati da filmu nedostaje ona nit koja razdvaja subjektivno i objektivno i očito je rezultat osobnih impresija redateljice

filma koja u njegovoj pripremi nije otišla dalje od samog Dnevnika. Razvidno je i kako se i tim dnevničkim zapisima pristupilo iznimno selektivno. Film svakako ne predstavlja potpunu i kvalitetnu sliku o radu Diane Budisavljević za vrijeme Drugog svjetskog rata.”¹

Slažem se s tom ocjenom izv. prof. dr. sc. Keve te ću u ovom prikazu pokazati da film *Dane Budisavljević* znatnim dijelom nije „objektivno” i „istinито” prikazao djelovanje Diane Budisavljević tijekom Drugoga svjetskog rata.

Na početku treba iznijeti osnovne činjenice. Diana Budisavljević (1891. – 1978.) rođena je u Innsbrucku, gdje se tijekom Prvoga svjetskog rata udala za kirurga dr. Julija Budisavljevića. Ubrzo nakon završetka rata sa suprugom se preselila u Zagreb, gdje je dočekala Drugi svjetski rat i proglašenje Nezavisne Države Hrvatske (NDH). Tijekom toga rata uložila je velike napore da bi pomogla Srbima zatočenim u logorima NDH, posebno srpskoj djeci, a pomagala je i drugim ratnim stradalnicima. Njezin dnevnik objavljen je 2002. u časopisu Hrvatskoga državnog arhiva *Fontes – izvori za hrvatsku povijest*, a zatim ponovno 2003. kao knjiga u izdanju Hrvatskoga državnog arhiva i Javne ustanove Spomen-područje Jasenovac. Riječ je o spomenutom „Dnevniku”, u kojem je Diana Budisavljević opisala svoj humanitarni rad tijekom rata i događaje koji su uslijedili neposredno nakon rata. Tako su prve bilješke u „Dnevniku” iz listopada 1941., a posljednja je iz veljače 1947. godine. „Dnevnik” slijedi kronologiju događaja, ali je nedvojbeno da je Diana Budisavljević u njega naknadno dodavala određene komentare.

Film redateljice *Dane Budisavljević* dijelom se koristi različitim dokumentarnim filmskim snimkama iz razdoblja Drugoga svjetskog rata te suvremenim svjedočenjima četvero ljudi koji su kao djeca bili zatočeni u logorima NDH (Milorad Jandrić, Zorka Janjanin, Nada Vlaisavljević, Živko Zelenbrz). Ipak je težište filma na njegovu igranom dijelu, u kojem je prikazano djelovanje Diane Budisavljević, koju glumi Alma Prica. Na kraju filma navedeno je da se on temelji na „knjizi *Dnevnik Diane Budisavljević 1941.-1945.* i dokumentarnom istraživanju”. Inače je film osvojio „Zlatnu arenу” na Pulskom filmskom festivalu 2019., a Dana Budisavljević za njegovu je režiju primila i nagradu Republike Hrvatske za kulturu „Vladimir Nazor”.

Odnos Diane Budisavljević prema stradanju Židova

Kada se u filmu prikazuje kako je započeo humanitarni rad Diane Budisavljević, ona (Alma Prica) razgovara sa svojom krojačicom, „gospođom Reich” (Urša Raukar). Njih dvije vode sljedeći dijalog:

¹ <http://www.unicath.hr/diana-budisavljevic-u-skole-struka-na-margine>, pristup ostvaren 28. 9. 2020.

„**Diana Budisavljević (Alma Prica):** Gospođo Reich? Moram Vam to reći... Bila sam u Innsbrucku malo prije nego što je i ovdje počelo... Čula sam o logorima u Njemačkoj neke grozne stvari... O logorima za pripadnike Vaše vjere... **Gospođa Reich (Urša Raukar):** Logori postoje već i ovdje... Navodno ih ima više... Židovska općina skuplja pomoć za te jadne ljude...”

Nakon toga u filmu slijede dokumentarne snimke koje prikazuju kako su vlasti NDH srušile zagrebačku sinagogu. Tako gledatelj stječe dojam da stradanje Židova i spoznaja koju je o tome imala Diana Budisavljević imaju važnu ulogu u započinjanju njezina humanitarnoga rada. No podatci iz „Dnevnika” to ne potvrđuju. U uvodu „Dnevnika” stoji da je Diana Budisavljević imala krojačicu Židovku i da joj je ona nekoliko puta govorila o „velikoj akciji” pomoći koju provodi Židovska bogoštovna općina u Zagrebu za svoje članove koji se nalaze u koncentracijskim logorima. No u „Dnevniku” nigdje ne piše da je Diana Budisavljević kazala svojoj krojačici da je bila u Innsbrucku i saznala „grozne stvari” o njemačkim logorima za Židove. To može izgledati kao nevažna pojedinost ili izraz „umjetničke slobode”, ali to filmu koji pretendira biti „dokumentaran” ne ide u prilog.

Osim toga, iako je Diana Budisavljević djelovala uz pomoć Židovske bogoštovne općine u Zagrebu, u „Dnevniku” nije ostavila zapaženije bilješke o tome zašto se Židove deportira u logore, odnosno zašto su Židovi progonjeni, zašto stradavaju. No zato je u bilješci od 9. studenog 1941. napisala da se u logoru Lobar-grad srpske zatočenice osjećaju „potpuno izolirane od Židovki”, a 1. svibnja 1942. zabilježila je da ima dojam su se „židovski činovnici” Židovske bogoštovne općine u Zagrebu u logoru Lobar-grad „brinuli samo za Židovke”. Uostalom, u bilješci od 6. veljače 1942. Diana Budisavljević u vezi s položajem žena u logorima piše:

„Uvijek se našao netko da pomogne Židovkama i komunistkinjama, dok se za pravoslavke nitko nije brinuo.”

U vezi s time ipak bi se moglo dodati da Židovkama na kraju više nitko nije mogao pomoći budući da je za njih deportacija u logore značila gotovo sigurnu smrt.

Krajem svibnja 1942. Dianu Budisavljević primio je nadbiskup Alojzije Stepinac, o čemu ću opširnije pisati poslije. Ona nije bila zadovoljna Stepinčevim držanjem kad mu je govorila o potrebi zaštite Srba, a u „Dnevniku” o tom susretu nezadovoljno piše:

„Ispričao mi je [Stepinac] da je zbog stana jedne Židovke bio kod nekog ministra [NDH]. Taj mu je obećao da će žena moći ostati u stanu, a sad ju se

usprkos tome namjerava iz stana izbaciti. Kažem da sam došla tražiti da spasi jedan narod, a on mi priča o nekom stanu.”

Dok je u NDH nesumnjivo trebalo spašavati „jedan”, odnosno srpski narod, za što je Diana Budisavljević učinila mnogo, ipak je jedan drugi narod, židovski, bio u još lošijem položaju i izložen potpunom fizičkom istrebljenju. No, kao što se vidi i iz ovoga primjera, čini se da Diana Budisavljević nije imala takvu spoznaju.

U vezi s time zanimljiva je još jedna pojedinost. Naime, Diana Budisavljević u „Dnevniku” je u bilješci od 25. studenog 1941. zabilježila:

„Zatim smo otišli u Židovski odsjek Ravnateljstva ustaškog redarstva, čiji je predstojnik [Vilko] Kühnel morao izdati dozvolu meni i sestri za posjet logoru. Želim naglasiti da mi je i kasnije, kadgod sam to trebala, predstojnik izlazio u susret i uvelike pomagao. (Nakon oslobođenja taj je čovjek, koji je i Židovima pomagao koliko je mogao, počinio samoubojstvo.)”

Čudi da Diana Budisavljević, koja se posvetila zaštiti ugroženih Srba, i nakon sloma NDH pohvalno piše o Vilku Kühnelu, predstojniku Židovskoga odsjeka Ravnateljstva ustaškog redarstva, koji je u NDH bio zadužen za uništenje jedne druge ugrožene zajednice, odnosno Židova. Naime, Kühnel je odigrao važnu ulogu u deportacijama Židova u logore koje je držala NDH, kao i u njemački logor Auschwitz.² Možda je nekim Židovima, kako piše Diana Budisavljević, zbog određenih razloga zaista i pomogao, ali je nedvojbeno neusporedivo veći broj Židova uputio u logore. Uostalom, ako je „pomagao” Židovima, zašto si je nakon sloma NDH oduzeo život?

Dakle, nasuprot tome kako je prikazano u filmu *Dane Budisavljević*, u „Dnevniku” nema bilješki Diane Budisavljević koje se naglašeno bave stradanjem Židova, niti se u filmu uopće pojavljuje lik „susretljivoga” Vilka Kühnela. No to nesumnjivo ima i praktičnu primjenu. Naime, film *Dane Budisavljević* prikazivan je u siječnju ove godine učenicima povodom obilježavanja Međunarodnoga dana sjećanja na žrtve holokausta, pa bi, pretpostavljam, bilo nezgodno da je u filmu dokumentarno prikazano kakve je veze Diana Budisavljević imala sa „susretljivim” Kühnelom koji je holokaust provodio.

Zaboravljeni dr. Savo Besarović

U „Dnevniku” važno mjesto zauzima dr. Savo Besarović (1899. – 1945.), Srbin, sarajevski odvjetnik. Besarović je bio studentski kolega Ante Pavelića, kasnijega poglavnika NDH. Prema nekim izvorima, Pavelić je već u ljeto

² Carl BETHKE, *(K)eine gemeinsame Sprache? Aspekte deutsch-jüdischer Beziehungsgeschichte in Slawonien, 1900-1945* (Berlin: Lit Verlag Dr. W. Hopf, 2013), 245-246, 299, 371, 377.

1941. pozvao Besarovića u Zagreb da bi se uz njegovu pomoć smirio srpski ustanak protiv NDH. Poslije je postao bilježnik Hrvatskoga državnog sabora, a u listopadu 1943. i državni ministar, odnosno ministar bez lisnice u Vladi NDH. Neposredno nakon rata nove komunističke vlasti osudile su Besarovića u Sarajevu na smrtnu kaznu.

Iz „Dnevnika” je vidljivo da je Diana Budisavljević krajem 1941. i početkom 1942. s Besarovićem imala brojne kontakte. Iz „Dnevnika” se također vidi da je Besarović bio u neposrednom dodiru s Antom Pavelićem. Štoviše, u „Dnevniku” u bilješci od 29. prosinca 1941. Diana Budisavljević bilježi da je saznala o novim progonima Srba te je zato odlučila uputiti brzojav Besaroviću, koji se tada nalazio u Sarajevu, da „iskoristi svoje jake veze s poglavnikom i zauzme se za progonjene”.

Ipak, Diana Budisavljević nije bila zadovoljna Besarovićem i u „Dnevniku” piše da na njega nije mogla računati, štoviše da je ona poduzimala konkretne korake da pomogne Srbima u logorima, a zatim je Besarović zasluge za to pripisivao sebi. Ni Besarović nije bio zadovoljan Dianom Budisavljević i na kraju su prekinuli suradnju.

No barem jednom prilikom Besarović je pomogao Diani Budisavljević, što je ona zabilježila u „Dnevniku”. Naime, u njezin je dom 25. veljače 1942. došla policija NDH i obavila pretres. Taj događaj veoma je uznemirio Dianu Budisavljević. Ipak, upravo nakon kontakta s Besarovićem, koji je zatim intervenirao kod Eugena Dide Kvaternika, ravnatelja za javni red i sigurnost, policija je napustila dom Diane Budisavljević.

Savo Besarović bio je dakle jedna od bitnih osoba s kojima je Diana Budisavljević, u sklopu svojega djelovanja, bila u kontaktu. No u filmu *Dane Budisavljević* on se uopće ne pojavljuje kao jedan od likova.

O kontaktima Diane Budisavljević s vlastima Nezavisne Države Hrvatske

U jednoj od prvih scena filma prikazano je kako Diana Budisavljević sa svojim suprugom dr. Julijem Budisavljevićem (Igor Samobor) razgovara s Julijevom sestrom Mirom Kušević (Mirjana Karanović). Kušević u tom razgovoru odlučno objašnjava tko su novi vlastodršci u NDH, odnosno tko su ustaše. Bratu i njegovoj supruzi govori da su ustaše „najobičniji kriminalci”, odnosno Nijemci su nam „ološ doveli na vlast”.

Ne sumnjam da Mira Kušević i bračni par Budisavljević nisu imali pozitivno mišljenje o ustašama, niti su ga mogli imati. No u „Dnevniku” ipak nigdje ne stoji da je Mira Kušević dala bilo kakvu ocjenu odnosno mišljenje o ustašama,

u „Dnevniku” nije zapisano da ih je nazvala „kriminalcima” i „ološem”. Pretpostavljam da je redateljica Dana Budisavljević na samom početku filma željela jasno objasniti tko su i što su ustaše. A zatim je, u umjetničkoj slobodi koja ide na štetu dokumentarnosti, poslije u filmu bilo „neprikladno” ili „nepristojno” spomenuti kontakte Diane Budisavljević s predstavnicima toga režima poput Vilka Kühnela i Save Besarovića. A još je shvatljivije da u filmu nije prikazano da je Dianu Budisavljević 16. prosinca 1941. osobno primio Andrija Artuković, ministar unutarnjih poslova NDH. On joj nije pružio veliku pomoć, ali joj je ipak dao kakvo-takvo usmeno odobrenje da se bavi svojim humanitarnim radom.

Svega toga u filmu *Dane Budisavljević* nema jer bi, pretpostavljam, idealiziranom liku i djelu Diane Budisavljević „naškodilo” da je imala kontakte s nekim vrlo visokim predstavnicima ustaškoga režima iako su u „Dnevniku” ti kontakti zabilježeni i opisani. Tako je redateljica Budisavljević izbjegla svaki podatak koji pokazuje da humanitarni rad Diane Budisavljević ne bi bio moguć da se nije obraćala predstavnicima ustaškoga režima.

Samo u jednoj sceni filma *Dane Budisavljević* prikazan je izravan susret Diane Budisavljević s predstavnicima vlasti NDH (ako na trenutak zanemarimo da su i Kamilo Brössler i Dragica Habazin, o kojima ću pisati poslije, bili predstavnici vlasti NDH). Riječ je o spomenutom pretresu njezina doma koji su 25. veljače 1942. obavili policajci NDH i koji ju je iznimno uznemirio.

U filmu je to prikazano tako da dva ustaška policajca ulaze u njezin dom upravo u trenutku kada Diana Budisavljević sa svojim suradnicima slaže prikupljenu hranu i odjeću koju treba poslati kao pomoć zatočenima u logorima. Jedan policajac na zastrašujući način prebire po prikupljenoj hrani na stolu i drugim stvarima, ili ih razbacuje. Zatim pita drugoga policajca, koji pregledava osobne isprave prisutnih: „Čiji su?” a ovaj odgovara: „Sve Srbi.” Nakon toga prvi policajac silovito baca sa stola dvije velike kutije s odjećom. Nakon što su policajci otišli kući se vraća dr. Julije Budisavljević te mu supruga u vezi s pretresom kaže: „Samo su nas htjeli prestrašiti.”

Ta rečenica „Samo su nas htjeli prestrašiti” je ahistorijska. Režim poput onoga u NDH nije trebao na opisani način nikoga „zastrašivati”. Nije trebao zastrašivati kad je mogao uhićivati, ispitivati i mučiti na policiji, deportirati u koncentracijske logore ili izvoditi pred prijeke sudove koji će optuženoga u kratkom roku osuditi na smrt... Čemu onda gubiti vrijeme na „zastrašivanje”?

Kad se pročita „Dnevnik” i opis toga policijskog pretresa, koji zaista i potpuno razumljivo jest uznemirio Dianu Budisavljević, ona piše da se čini da je pretres učinjen jer ju je netko prijavio da šalje pomoć partizanima, odnosno da se u njezinu stanu nalazi tajna radiostanica. U „Dnevniku” se ne kaže da su policajci spominjali da su prisutne osobe Srbi, a čini se da tijekom pretresa nije

primjenjivana sila. Naime, kako je zapisala Diana Budisavljević, pri pretresu je trebalo otvoriti ormar u kojem su se nalazile stvari njezine kćeri Ilse. Ormar je bio zaključan, ali ga policajci nisu razvalili, nego je jedan ustaša automobilom odvezao Ilse do njezina stana da uzme ključ od ormara. Kad se Ilse vratila u svoj stan, kazala je svojem suprugu da traje pretres doma njezine majke te je on telefonirao upravo Savi Besaroviću, koji je zatim intervenirao kod ravnatelja za javni red i sigurnost Eugena Dide Kvaternika da pretres završi bez posljedica.

A zaključak bi bio da mnogi kojima je policija NDH po stanovima i kućama obavljala pretrese nisu mogli telefonirati ni Savi Besaroviću ni bilo kome drugome tko bi ih mogao zaštititi. No u filmu je i navedeno prikazano sasvim suprotno nego što je opisano u „Dnevniku” te se „umjetničkom slobodom” želi zaštititi idealizirani lik Diane Budisavljević iako je takva idealizacija potpuno nepotrebna i suprotna nečemu što bi trebao biti dokumentarni film.

Dr. Julije Budisavljević

Važno mjesto u filmu ima suprug Diane Budisavljević, liječnik dr. Julije Budisavljević (1882. – 1981.). Kao što sam rekao, njega glumi Igor Samobor.

On je u filmu prikazan kao osoba koja se teško „suočava” sa stvarnošću ustaškoga režima. I tu film odstupa od onoga što stoji u „Dnevniku”. Kad u filmu njegova sestra spominje da u Lobar-gradu postoji koncentracijski logor, filmski dr. Budisavljević u to ne može „vjerovati” i tvrdi da se radi o „staračkom domu”. No navodi iz „Dnevnika” to ne potvrđuju, pa umjetnička sloboda ponovno ide na štetu dokumentarnosti.

U filmu postoji scena u kojoj su okupljeni bračni par Budisavljević, Marko Vidaković (Tihomir Stanić) i Đuro Vukosavljević (Krunoslav Šarić), koji raspravljaju o tome da bi trebalo započeti akciju pomoći Srbima deportiranim u koncentracijske logore. Tijekom razgovora Vidaković spominje Juliju Budisavljeviću da je čuo da je Budisavljević navodno prije rata „spasio život ministru [Mili] Budaku”. U samom „Dnevniku” nigdje se ne spominje da je Vidaković to kazao Budisavljeviću. No određeni izvori, izvještaji koji su krajem 1941. iz Hrvatske slani predstavnicima jugoslavenske kraljevske vlade u izbjeglištvu, zaista donose da je, navodno, po želji ustaškoga doglavnika Mile Budaka Julije Budisavljević bio „jedini Srbin koji je ostavljen (...) na svom položaju”, odnosno:

„Kirurg Dr. Budisavljević je navodno još na klinici primarius i to na izričitu intervenciju Dr. M. Budaka, jer je potonjem pred više godina jednom operacijom spasio život.”³

³ Ljubo BOBAN, *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941-1943. Izvještaji informatora o prilikama u Hrvatskoj* (Zagreb: Globus, 1985), 37, 252.

Tako je u filmu naznačeno da postoji mogućnost da je jedna od istaknutih osoba ustaškoga režima poput Mile Budaka na određeni način zaštitila dr. Budisavljevića. No to nije bio put kojim se htjelo poći u scenariju filma jer bi to, valjda, narušilo idealiziranu sliku bračnoga para Budisavljević i pokazalo određene postupke visokih ustaških dužnosnika koji se ne mogu povezati sa zločinima. Zato slijedi scena u kojoj dr. Budisavljević supruzi objašnjava da se morao prijaviti na policiji, gdje mu je izdana osobna iskaznica u kojoj je registriran kao „Srbin [broj] 498”.

Tek su poslije suradnici na filmu objavili kako je izgledala iskaznica spomenuta u filmu. Tako se vidi da se dr. Julije Budisavljević 10. srpnja 1941. prijavio pri Ravnateljstvu ustaškog redarstva NDH u Zagrebu te mu je Srpski odsjek toga redarstva izdao „Srpsku iskaznicu br. 298a”. No objavili su i nalog Ravnateljstva ustaškog redarstva NDH od 10. srpnja 1941. u kojem stoji da sve podređene vlasti do suprotne odluke ne primjenjuju nikakve mjere koje se odnose na pravoslavne Srbe kad je riječ o slobodi kretanja dr. Julija Budisavljevića, pri čemu je navedeni nalog vrijedio kao iskaznica.⁴

Inače se na temelju određenih izvora iz travnja i svibnja 1941. čini da je dr. Budisavljević neposredno nakon proglašenja NDH nastavio bez (većih) problema raditi kao predstojnik Kirurške klinike Medicinskoga fakulteta u Zagrebu.⁵ Zanimljiv je i doušnički izvještaj o dr. Budisavljeviću koji je krajem travnja 1944. dostavljen redarstvenim vlastima NDH:

„Dr. Julije Budisavljević, redoviti sveučilišni profesor medicinskog fakulteta Hrvatskog sveučilišta u Zagrebu, rođen 1882 godine u Požegi, sada rimokatoličke vjeroispovjesti, prije pravoslavne, nalazi se u službi 37 godina, a službovao je na medicinskom fakultetu u Innsbrucku, te u Zagrebu od 1919 godine, na kirurškoj klinici. Imenovani za vrijeme bivše Jugoslavije, ideološki je pripadao Samostalnoj Demokratskoj stranci, no politički se nije u ni jednoj stranci isticao. Njegovo politiziranje sastojalo se u tome, da se je od vremena na vrijeme razgovarao sa svojim bratom [Srđanom] odbjeglih prvakom S.D.S.-e. 1935 godine, kao i 1938 godine nije glasovao. (...) Od osnutka N.D.H. pa do danas, imenovani izgleda, da je podpuno lojalan, te se politički ne ističe u nikojem pravcu. Sigurno je da Ustaški pokret ne simpatizira, no svoje uvjerenje ne izpoljava nikakvim vanjskim znakovima. Kao liečnik i nadstojnik kirurške

⁴ <http://historiografija.hr/?p=22057>, pristup ostvaren 28. 8. 2020.

⁵ Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb (dalje: HR-HDA), fond 226, Ministarstvo zdravstva i udružbe NDH, Glavno ravnateljstvo za zdravstvo, Broj: 5845/1941., Broj: 6710/1941., Broj: 9077/1941.

klinike vrlo je savjestan i marljiv, pored toga vrlo socijalan, tako da služi kao primjer mnogim liječnicima.”⁶

U vezi s tim izvještajem zanimljivo je primijetiti da se u njemu ne spominje supruga dr. Budisavljevića, Diana Budisavljević, odnosno njezina humanitarna djelatnost kao nešto što bi eventualno bilo usmjereno protiv NDH.

Nedugo nakon što je taj izvještaj sastavljen dr. Budisavljević je u ljeto 1944. umirovljen, odnosno, kako je objavljeno u *Liečničkom vjestniku*:

„Umirovljen je Dr. Julije Budisavljević, redoviti profesor Medicinskog fakulteta Hrvatskog sveučilišta u Zagrebu, činovnik IV-3. čin[ovničkog] razreda.”⁷

Zatim je prof. dr. Danko Riessner 6. studenog 1944. u predavaonici Kirurške klinike u Zagrebu održao predavanje u čast dr. Budisavljevića. Predavanju je prisustvovao Ante Šercer, dekan Medicinskoga fakulteta, kao i profesori, docenti i asistenti toga fakulteta. Na predavanju su bili i predstavnici Zbora liječnika i Liječničke komore, Hrvatskoga kirurškog društva te studenti Medicinskoga fakulteta. Riessner je u predavanju u najpohvalnijim crtama opisao Budisavljevićev rad:

„Najveći zalog za zdravlje svakog bolesnika je osim dobre stručne spreme njegovog liječnika bez sumnje i moralna izgrađenost toga liječnika kao čovjeka. U tom pogledu je prof. Budisavljević sigurno jedna riedko jaka pojava našeg suvremenog društva i naročiti primjer liječnicima. Savjest, ta najjača poluga liečničkog stvaranja, prožimala je cijelo njegovo biće, pa je tim duhom izpunjala i čitavu njegovu kliniku. Tim svojim osobinama ciepio je stalno na korist naše medicine i naroda kao prokušani pedagog sve generacije naših liječnika unatrag 23 godine, a nama, njegovim bližim suradnicima postalo je njegovo ime gotovo sinonim savjesti.”⁸

Nakon rata, po slomu NDH, dr. Julije Budisavljević u izjavi danoj krajem lipnja 1951. pred Okružnim sudom u Zagrebu svoj položaj za vrijeme NDH opisao na ovaj način:

„U času okupacije naše zemlje [Jugoslavije] sa strane Njemaca 1941 godine ja sam se nalazio u Zagrebu u svojstvu profesora med.[icinskog] fakulteta i šefa kirurške klinike. U to vrijeme upravo bio sam u uniformi sanitetskog potpu-

⁶ HR-HDA-1549, Zbirka zapisa upravnih i vojnih vlasti NDH i Narodnooslobodilačkog pokreta, I-51/1181-1182, Dr. Julije Budisavljević, redoviti sveučilišni profesor, podatci. Broj 100 dne 25. travnja 1944. dostavlja sljedeće.

⁷ *Liečnički vjestnik* (Zagreb), god. LXVI, br. 8, kolovoz 1944., 202.

⁸ Danko RIESSNER, „U čast i u znak zahvalnosti prof. dr-u Juliju Budisavljeviću”, *Liečnički vjestnik*, god. LXVI, br. 11, studeni 1944., 249-253.

kovnika. Sve do 1944 godine ja sam bio u aktivnoj službi profesor i te godine bio sam penzioniran, i ostao sam u penziji sve do oslobođenja 1945 godine.”⁹

Navođenjem tih podataka htio sam istaknuti da nema sumnje da je položaj dr. Budisavljevića tijekom NDH bio neugodan, težak. U prvim mjesecima NDH dodijeljena mu je, kao Srbinu, posebna iskaznica, a poslije je prešao s pravoslavne na rimokatoličku vjeru. Vrlo je vjerojatno da je vjerski prijelaz učinio da bi se bolje „uklopio” u „novi poredak” i stvarnost NDH. Također se može postaviti pitanje je li umirovljen prije nego što je to zaista bilo potrebno. No, s druge strane, čini se da je Julije Budisavljević, za razliku od tisuća i tisuća drugih Srba, ipak bio u neusporedivo povoljnijem položaju, što je mogao zahvaliti svojim liječničkim sposobnostima, ali možda i određenim intervencijama visokih ustaških dužnosnika. Također je uživao poštovanje svojih kolega liječnika, koje se izražavalo i javno. Na temelju toga moglo bi se pretpostaviti da je takav njegov položaj (ne)izravno olakšavao i humanitarni rad njegove supruge.

Dr. Marko Vidaković

U „Dnevniku” se na mnogo mjesta spominje i arhitekt dr. Marko Vidaković (1890. – 1976.), Srbin koji je živio u Zagrebu. Iz „Dnevnika” je vidljivo da je i on u ratnim godinama imao nezanemarlivu ulogu u pomaganju i spašavanju Srba koji su stradavali od vlasti NDH te je u tome surađivao s Dianom Budisavljević. Nakon rata Vidaković je u nizu dokumenata opisao tu djelatnost. Pritom je u pozitivnim crtama opisao da su u spašavanju Srba pomagali i nadbiskup Alojzije Stepinac i dr. Savo Besarović.¹⁰

Vidaković je za vrijeme NDH privukao pozornost doušnika policije kao sumnjiva osoba. U jednom doušničkom izvještaju s kraja siječnja 1944. o određenim osobama, „masonima” koji se okupljaju u kavani zagrebačkoga hotela „Esplanade”, spomenut je i Vidaković, njegov brat i njihova politička djelatnost za vrijeme Kraljevine Jugoslavije:

„Ing. Dr. Marko Vidaković, urbanist, također je jedan ‘nezadovoljnik’ iz kavana ‘Esplanade’. Dr. ing. Marko Vidaković bio je u posljednji čas postavljeni gradski zastupnik grada Zagreba, kao prijatelj Dragiše Cvetkovića, prijatelja

⁹ HR-HDA, fond 421, Javno tužilaštvo Narodne/Socijalističke Republike Hrvatske, Odjeljenje bezbjednosti, kut. 123, Zapisnik od 26. VI. 1951. o saslušanju svjedoka prof. dr. Budisavljević Julija u kriv. predmetu proti Pavelić Ante zbog krivičnog djela iz čl. 124, 125 i 128 Krivičnog zakonika. Sastavljen u Okružnom sudu u Zagrebu.

¹⁰ Primjerice vidi: Juraj BATELJA, *Blaženi Alojzije Stepinac – svjedok Evanđelja ljubavi. Životopis, dokumenti i svjedočanstva – prije, za vrijeme i nakon Drugog svjetskog rata*, knj. 3: *Dokumenti II, br. 400.-691. (1944. – 1998.)* (Zagreb: Postulatura blaženoga Alojzija Stepinca, 2010), 125-129, 316-320, 394-395.

Dra. Vladka Mačeka. Dr. ing. Marko Vidaković slovi kao izraziti ‘jugoslaven’. Brat njegov bio je svojedobno vlasnik tvornice roleta. Za ere Dra. Milana Stojadinovića, beogradskog ministra predsjednika, tvorničar Vidaković postao je ‘narodni zastupnik’, što je ostao i u vrijeme Dragiše Cvetkovića. U Zagrebu je vodio uredovnicu političke organizacije ‘J.R.Z.’ (‘Jugoslavenske radikalne zajednice’). Braća Vidaković su zagrebački Srbi!¹¹

Slično doušničko izvješće koje bi govorilo o sumnjivoj, eventualno protudržavnoj djelatnosti Diane Budisavljević nisam, nažalost, uspio pronaći...

No u filmu *Dane Budisavljević* nije bilo previše mjesta za Marka Vidakovića (kojega, kako je rečeno, glumi Tihomir Stanić). U spomenutoj sceni kad bračni par Budisavljević s Vidakovićem i Đurom Vukosavljevićem razmatraju kako bi trebalo pomoći Srbima u logorima Vidaković je, kao i dr. Budisavljević, prikazan kao neodlučna (prestrašena) osoba koja ne želi prihvatiti voditi takvu akciju. To ne odgovara navodima iz „Dnevnika”, gdje primjerice u bilješci od 26. listopada 1941. Diana Budisavljević piše:

„Moj muž se onda sjetio jednog znanca i poslijepodne došao je k nama arhitekt g. dr. Marko Vidaković. Nakon što sam mu opisala situaciju, odmah je zdušno pristao prihvatiti se posla. (...) Dr. Vidaković posvetio se akciji s neumornom marljivošću i ustrajnošću.”

Poslije u filmu, o čemu ću još pisati, ima i scena razgovora Diane Budisavljević s njemačkim časnikom Gustavom von Koczianom. Iz „Dnevnika” je očito da je tom razgovoru prisustvovao i Marko Vidaković. No u filmu je Vidaković iz toga razgovora „izbrisan” te je umjesto njega Diani Budisavljević „dodan” njezin suprug iako – prema „Dnevniku” – on uopće nije prisustvovao tom razgovoru.

Tako je film *Dane Budisavljević*, rekao bih, „prešutio” Marka Vidakovića. No to je i razumljivo – zar bi nekom drugom „pozitivcu” bilo dopušteno da svjetla pozornice „skrene” s Diane Budisavljević?

Nadbiskup Alojzije Stepinac

U filmu važno mjesto zauzima i „razgovor” Diane Budisavljević s nadbiskupom Alojzijem Stepincem (koga glumi Livio Badurina). On u filmu teče ovako:

„**Alojzije Stepinac (Livio Badurina):** Žrtva koju podnosite za narod i vjeru vašeg supruga zaslužuje svako poštovanje.

¹¹ HR-HDA-1549, Zbirka zapisa NDH/NOP, I-25/286-291, Masoni na poslu. Izvješće, Zagreb, 29. siječnja 1944.

Diana Budisavljević (Alma Prica): Oče nadbiskupe, ljude se trpa u vagone i odvozi, kao stoku. Nemoguće je da Vi o tome ne znate ništa.

Alojzije Stepinac (Livio Badurina): Ne, ne, ne... ja to divljaštvo ne odobravam.

Diana Budisavljević (Alma Prica): Ti ljudi o kojima govorim, pravoslavci, prelaze na katoličku vjeru u nadi da će im životi biti pošteđeni. Tako im je rečeno.

Alojzije Stepinac (Livio Badurina): Tom pokršćavanju pod prisilom oružja ja sam se izrazito usprotivio Paveliću, zbog čega sada imam nekih problema...

Diana Budisavljević (Alma Prica): Naša je kršćanska dužnost zauzeti se za nedužne, pogotovo za djecu. Ponizno apeliram, možete li razgovarati s nekim? Majke i djeca neka se puste iz logora.

Alojzije Stepinac (Livio Badurina): A tko da ih pusti?

Diana Budisavljević (Alma Prica): Ti logori su pod ustaškom vlasti... A Vi ste njihov ispovjednik...

Alojzije Stepinac (Livio Badurina): Moj savjet bi Vam bio da probate kod svojih..."

Tako je nadbiskup Stepinac prikazan kao neodlučan, nespreman pomoći, zapravo kao dvolična osoba budući da ustaše uništavaju Srbe, a on je ustaški „ispovjednik”, i na kraju čak hladno „savjetuje” Diani Budisavljević da se za pomoć obrati „kod svojih”, odnosno Nijemcima.

Poslije se u filmu, u tekstu koji izgovara Alma Prica, kaže da se u brigu za srpsku djecu dovedenu iz koncentracijskih logora NDH „napokon” uključila i Katolička crkva, odnosno „uz pomoć lokalnih svećenika” kod seoskih obitelji udomljeno je oko 5000 djece. Dakle, kada se Katolička crkva „napokon” i uključila, bili su to „lokalni svećenici”, a višu hijerarhiju Crkve i Stepinca se ne spominje.¹²

Zaista i u „Dnevniku” Diana Budisavljević bilježi da nije bila zadovoljna Stepinčevom spremnošću da joj pomogne. Prvi je put primljena kod Stepinca 3. prosinca 1941. te je u „Dnevniku” zabilježila da je rezultat toga razgovora „potpuno negativan” jer je Stepinac izjavio da nema nikakav utjecaj na vlasti NDH, odnosno on je spreman pomoći, ali unaprijed zna da ne može ništa postići. Drugi je put Diana Budisavljević primljena kod Stepinca 26. svibnja 1942., o čemu je u „Dnevniku” zabilježila:

„Nadbiskup je vrlo suzdržan. Ne želi se zainteresirati. Kaže da nema nikakvog upliva na vladu. Ispričao mi je da je zbog stana jedne Židovke bio kod nekog ministra. Taj mu je obećao da će žena moći ostati u stanu, a sad ju se usprkos

¹² O tome vidi: Mario KEVO, „Uloga nadbiskupa Stepinca u zbrinjavanju i spašavanju srpske i židovske djece”, u: *Nadbiskup Stepinac i Srbi u Hrvatskoj u kontekstu Drugoga svjetskog rata i poraća = Archbishop Stepinac and the Serbs in Croatia within the context of World War II and the post-war period*, ur. Ivan Majnarić, Mario Kevo i Tomislav Anić (Zagreb: Hrvatsko katoličko sveučilište; Zagrebačka nadbiskupija; Kršćanska sadašnjost, 2016), 331-394.

tome namjerava iz stana izbaciti. Kažem da sam došla tražiti da spasi jedan narod, a on mi priča o nekom stanu. Onda je počeo kritizirati Nijemce, nacizam, Hitlera, da su oni svemu krivi. Kažem mu da se njemački biskupi jako zauzimaju za svoje vjernike i suprotstavljaju Hitleru. Mnogi od ovdje progonjenih su prešli na katoličku vjeru i njegova je dužnost zauzeti se za njih. Od velike je važnosti za Crkvu da ljudi znaju kako se u vremenu njihove najveće nevolje za njih brinula. Na kraju obećava da će se zauzeti.”

Iz „Dnevnika” je vidljivo da Diana Budisavljević nije bila zadovoljna Stepinčevim držanjem, ali ako se uspoređi citirani dijalog iz filma s onime što je zapisano u „Dnevniku”, jasno je da su si oni koji su radili film obilno pustili mašti na volju. U filmu Stepinac „preporučuje” Diani Budisavljević da se obrati Nijemcima, a u „Dnevniku” ne piše to, nego da je Stepinac kritizirao Nijemce i Hitlera. U „Dnevniku” nigdje ne piše da je Diana Budisavljević rekla Stepincu da je ustaški „ispovjednik” itd.¹³

Nisam očekivao, niti bih tražio, da se Stepinca u filmu Dane Budisavljević prikaže kao „blaženoga”, ali njegov prikaz svakako nije „dokumentaran”, nije prikazan prema onome što piše u „Dnevniku” ni prema nekim drugim provjerljivim izvorima.

Treba spomenuti da su upravo dr. Julije Budisavljević i dr. Marko Vidaković željeli govoriti kao svjedoci obrane na poslijeratnom suđenju nadbiskupu Stepincu, ali im to nije dopušteno.¹⁴ Ako su njih dvojica – a obojica su blisko povezana s Dianom Budisavljević i, kao Srbi, na svojoj su koži osjetili stvarnost NDH – ipak željeli izjaviti nešto u korist nadbiskupa Stepinca, Dana Budisavljević u svojem filmu nije imala takve sentimente.

Prof. Kamilo Brössler

U „Dnevniku” Diana Budisavljević posebno ističe zasluge i pomoć koju joj je pružio Kamilo Brössler (1901. – 1967.), dužnosnik Ministarstva udružbe NDH i Hrvatskoga Crvenoga križa (HCK). U filmu Brösslera glumi Ermin Bravo. Diana Budisavljević (Alma Prica) dolazi k njemu i moli ga da za njezinu „humanitarnu organizaciju” (*sic!*) osigura dozvolu za rad, odnosno pružanje pomoći zatočenicima u logoru Lobor-grad. Brössler odgovara da joj ne može izdati takvu dozvolu. Diana Budisavljević odgovara da je bila na policiji i da

¹³ Nažalost, u nedavno objavljenoj inačici dnevnika nadbiskupa Stepinca nisu objavljene dnevničke bilješke za razdoblje od početka kolovoza 1941. do početka siječnja 1943. godine. Vidi: Željko KARAULA, *prir., Dnevnički zapisi Alojzija Stepinca 1934. – 1945. Iz arhiva UDBA-e* (Zagreb: Despot infinitus, 2020), 426-429.

¹⁴ Juraj BATELJA, *Blaženi Alojzije Stepinac – svjedok Evanđelja ljubavi. Životopis, dokumenti i svjedočanstva – prije, za vrijeme i nakon Drugog svjetskog rata*, knj. 1: *Životopis* (Zagreb: Postulatura blaženoga Alojzija Stepinca, 2010), 265-266.

je ondje upućena u Ministarstvo udružbe, odnosno Brössleru. Nakon toga on odgovara da Ministarstvo udružbe i HCK nemaju pristup logorima, pa pita Dianu Budisavljević na koji ona način šalje pomoć u logore:

„**Diana Budisavljević (Alma Prica):** Na neki način, za sada, ilegalno, na žalost. Ne bih htjela da zbog toga moji suradnici imaju problema. Zato trebam službenu dozvolu za rad.

Kamilu Brössler (Ermin Bravo): Bojim se da Vam nitko neće moći izdati dozvolu koja bi Vam garantirala sigurnost. Jer, i ako dobijete u jednom uredu, u drugom će Vam reći da to ne vrijedi. To Vam je sad tako...”

No u „Dnevniku” stoji suprotno. „Susretljivi” Vilko Kühnel, upravitelj Židovskoga odsjeka Ravnateljstva ustaškog redarstva, krajem veljače 1942. izdao je Diani Budisavljević pismenu dozvolu za slanje pomoći zatočenicima u logoru Lobor-grad. Pritom ju je upravo Kühnel upozorio na to da se svaka ustaška institucija drži vlastitih pravila i da zato, u određenim slučajevima, neće uvažiti odobrenja koja je izdao neki drugi ustaški ured. Budući da je film *Dane Budisavljević*, kako sam rekao, izbjegao spomenuti Vilka Kühnela, njegove su riječi dijelom pripisane filmskom Kamilu Brössleru, a također je prikazano da filmski Brössler ne može izdati dozvolu Diani Budisavljević iako je iz „Dnevnika” vidljivo da joj je Kühnel takvu dozvolu ipak izdao. A sve radi, sa stajališta dokumentarnosti nepotrebnog, izbjegavanja spominjanja kontakata Diane Budisavljević s Vilkom Kühnelom.

Sestra Crvenoga križa Dragica Habazin

Uz Brösslera, Diana Budisavljević u „Dnevniku” vrlo pohvalno piše i o Dragici Habazin (1902. – 1977.), sestri HCK-a. Piše da joj je Habazin uvijek nesebično pomagala, odnosno ona je tijekom ratnih godina posvetila svoj život onima koji su bili „najviše proganjani”, te joj je Diana Budisavljević iskazala „najdublje poštovanje i zahvalnosti”, zaključujući da se ne može u dovoljnoj mjeri izraziti „sve dobro što je za narod učinila”. U filmu sestru Habazin glumi Areta Ćurković. Iako ta uloga u filmu nije od veće važnosti, oni koji su surađivali na filmu *Dane Budisavljević*, poput Silvestra Milete, naknadno ističu pozitivnu ulogu Brösslera i Habazin kao suradnika Diane Budisavljević nasuprot visokim vlastima NDH, koje nisu imale nikakve dobre namjere prema srpskoj djeci iz koncentracijskih logora. Tako Mileta zaključuje:

„Dakle ako je netko iz aparata NDH spašavao djecu (a jest), bili su to pojedini činovnici (Bresler je svojim dalekosežnim utjecajem i organizacijom prihvatilišta bio najvažniji) koji nisu dijelili ustašku ideologiju i sestrinstvo HCK

(predvođeno Dragicom Habazin), a ne ministri, Pavelić ili vodstvo državnog HCK.”¹⁵

Uz navedenu interpretaciju treba spomenuti da je u „Dnevniku“ Diane Budisavljević, u bilješci od 3. veljače 1944., zabilježeno kako se Habazin zauzela da se pomogne skupini Dalmatinaca koje su nakon kapitulacije Italije mobilizirali partizani, a zatim su se predali Nijemcima, koji su ih dopremili u Zagreb. Iz te bilješke se razabire da je Habazin smatrala da bi navedeni trebali biti oslobođeni u skladu s amnestijom koju je Ante Pavelić nedugo prije (26. siječnja 1944.) proglasio za partizane koji se dobrovoljno predaju.

No, određeni drugi izvori dovode u pitanje Miletinu interpretaciju Habazin, a njezinu spremnost da pomogne zarobljenim partizanima svode u okvire onoga što je, iz perspektive vlasti NDH, bilo dopušteno, pa i poželjno.¹⁶ Naime, u bilješci zagrebačke Uprave državne bezbjednosti (Udba) iz ožujka 1958. o Dragici Habazin, koja je tada bila upraviteljica Prihvatilišta Crvenog križa na Glavnom željezničkom kolodvoru u Zagrebu, o njezinom držanju tijekom i nakon rata stoji:

„Za vrijeme okupacije bila je šef kuhinje u ustaškom logoru za zarobljene partizane na Kanalu u Zagrebu. Potpuno je bila odana ustašama. Nije htjela pomagati ni u čemu zarobljene partizane. 1943. godine došlo je u logor oko 60 partizana, koji su na razne načine preko aktivista izvučeni iz logora kao njihovi rođaci. Od te grupe ostale su u logoru samo dvije partizanke. Iako je mogla pomoći da se izvuku i one iz logora Habazinka nije htjela. Kad je upitana zašto je pristala da se partizanke otpremi u Njemačku ona je odgovorila: ‘Ah, šta? One moraju ispaštati.’ Bila je odlikovana njemačkim odlikovanjem koje joj je predao sam [njemački poslanik u NDH Siegfried] Kasche, a poslije toga bila je primljena i kod [Ante] Pavelića koji joj je čestitao na odlikovanju. Tvrdi se, da je taj cijeli slučaj njezinog odlikovanja od strane okupatora filmovan. (...) Njezin muž bio je aktivni ustaša, a poslije oslobođenja bio je likvidiran od jedinica naše armije. (...) Dragica se danas pred našim ljudima prikazuje kao veliki patriota i ljubitelj današnjeg društvenog poretka. Dobro je pozna komandir I. stanice N.[arodne] M.[ilicije] Zagreb, koji se s njom nalazi kao član u Prihvatnom odboru. Kakvo mišljenje vlada među našim ljudima o njoj vidi se iz toga što je zovu ‘mama Dragica’. Habazinka si je svojim laskavim držanjem stvorila i lijepo mišljenje u Centralnom odboru C.[rvenoga] K.[riža] za Hrvatsku, te je tako i isplivala na površinu kao upraviteljica Prihvatilišta.”¹⁷

¹⁵ <http://historiografija.hr/?p=22057>, pristup ostvaren 28. 8. 2020.

¹⁶ Primjerice vidi: HR-HDA, fond 216, Ministarstvo narodne prosvjete NDH, U. M. Taj. Broj: 368/1944.

¹⁷ HR-HDA, fond 1561, Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske, Dosje 301.002, Habazin, Dragica.

Zagrebačka Udba raspolagala je i drugim podacima, dobivenim od došnika i ispitivanjem niza osoba koje su Habazin poznavale tijekom Drugoga svjetskog rata, koji su govorili da je Habazin u vrijeme rata bila potpuno vjerna ustašama i Nijemcima, kao i da je nakon rata davala izjave i u određenim prilikama postupala protiv novih komunističkih vlasti. Tako je jedan suradnik Udbe početkom 1955. izvijestio da mu je Habazin rekla da je predsjednik Tito „cigan” i „kurva”, da nije „Hrvat, nego Poljak”, a također je pred tim došnikom pljuvala na Titovu sliku, a zatim mu je pokazala i jednu fotografiju koju je držala sakrivenom:

„Iza toga izvadila je jednu zapakovanu sliku na kojoj slici je ona i još dvije ženske članice ‘Crvenog križa’. Sve tri imaju na prsima njemačko odlikovanje krst, kojeg su dobile za vrijeme okupacije, te je napomenula da ovu sliku mora skrivati da ne bi vidjele komunističke kurve jer bi mogla imati radi nje posljedice. Ponovo je istu sliku zamotala i odnijela u drugu sobu.”¹⁸

Uzevši u obzir te podatke, ako su oni čak i djelomično točni, otvara se slika koja proturječi crno-bijeloj podjeli koju zagovara Mileta. Dakle, možda je sestra Habazin bila potpuno vjerna NDH, ali je unatoč tome 1942. sudjelovala i mnogo toga dobrog napravila u zbrinjavanju srpske djece dovedene iz koncentracijskih logora NDH? Ili je, kao još jedna mogućnost, ipak bila mnogo bliža „ministrima, Paveliću i vodstvu državnog HCK” nego Diani Budisavljević?

Susretljivi hitlerovci

Kao što sam objasnio, u filmu Dane Budisavljević „preskočeni” su svi kontakti Diane Budisavljević s predstavnicima vlasti NDH poput Artukovića i Kühnela, kao i njezini dodiri sa Savom Besarovićem. Zatim je izmišljeno da je nadbiskup Stepinac „savjetovao” Diani Budisavljević neka se obrati Nijemcima. Valjda po tom „savjetu” filmska Diana Budisavljević to i čini te stupa u kontakt s „narednikom Heckerom” (Vili Matula), koji ju povezuje s njemačkim kapetanom Gustavom von Koczianom (Boris Ostan). U filmu je Koczian prikazan kao *deus ex machina*. On sjedi u udobnom naslonjaču u hotelu „Esplanade”, u fraku, s čašom pića u rukama, a uz njega je i njegova izmišljena supruga (Barbara Prpić-Đurović). On ima moć riješiti sve probleme Diane Budisavljević i ishoditi dozvolu da ona iz logora NDH spasi srpsku („kozaračku”) djecu. Pritom za redateljicu Danu Budisavljević nije bio problem u toj sceni odlutati veoma daleko od onoga što o susretu s Koczianom stoji u „Dnevniku”.¹⁹

¹⁸ Isto.

¹⁹ <https://www.isp.hr/odgovor-dr-sc-nikice-barica-na-navode-silvestra-milete/>, pristup ostvaren 24. 9. 2020.

U opisanoj sceni nevjerojatno je što su filmskom Koczianu u usta stavili izmišljenu izjavu da bi se ta „situacija s djecom” mogla „negativno odraziti” na njemačke interese budući da je „javnost uvijek osjetljiva na djecu”, pa će Koczian o tome razgovarati s „generalom” (Edmundom Glaiseom von Horstenuom). Ahistorijski je da jedan časnik Hitlerove vojske govori o „posebnoj osjetljivosti javnosti na djecu”. Kada su se to nacisti i Njemački Reich posebno brinuli o tome što „javnost” misli o stradanju djece? Možda kada su Nijemci židovsku djecu iz cijele Europe deportirali u logore? Možda kada su vlasti NDH u svoje logore deportirale židovsku i romsku djecu? Možda kada su njemačke jedinice na terenu ubijale djecu, primjerice mnogo hrvatske djece u selima Cetinske krajine u ožujku 1944. godine? Da, doista, brojni su dokazi da se nacistička Njemačka brinula da se javnost eventualno ne uznemiri zbog stradanja djece.

Općenito, kada je riječ o njemačkim časnicima koji su pomagali Diani Budisavljević, iako je to tema koja zaslužuje širi osvrt, u historiografiji je dobro poznato da su mnogi njemački časnici u NDH, počevši od generala Edmunda Glaisea von Horstenua, imali veoma nepovoljno mišljenje o ustaškom režimu. Oni su smatrali da taj režim nema potporu hrvatskoga naroda, da je neučinkovit, nesposoban i, što je najvažnije, zamjerali su mu da je terorom nad srpskim stanovništvom stvorio ustanički pokret koji je zatim morala gušiti njemačka vojska. Zato su i postojala njemačka zgražanja, prosvjedi i intervencije zbog dijela nasilja koje je NDH počinila nad srpskim stanovništvom. No, razumljivo, Nijemci nikad nisu prigovarali ustašama zato što progone i uništavaju Židove.

Pojedini njemački časnici mogli su dakle pomoći Diani Budisavljević, eventualno čak i zbog humanih razloga (i eventualno zbog osobne nesklopnosti ustašama), ali smatram da se ne smije zanemariti da su bili potaknuti i praktičnim razlozima njemačkih potreba vođenja rata koji je trebao završiti pobjedom Hitlerove Njemačke. No iz filmskoga prikaza Gustava von Kocziana gotovo ostaje dojam da se časnika Hitlerove vojske, samo zato što je pomogao Diani Budisavljević, prikazuje zamalo kao da se radi o časniku američke ili britanske vojske maskiranom u njemačku odoru. Kao da se zaboravlja da mnogi njemački časnici možda jesu bili krajnje kritični prema ustaškom režimu, ali ne zbog nekakva „antifašizma” ili „humanizma”, nego zato što su smatrali da neki ustaški postupci stoje kao samo još jedna od prepreka na putu do priželjkivanoga cilja – konačne pobjede Hitlerove Njemačke.

Tako je i kada je riječ o Koczianu. Prema izvorima kojima raspolazem, njegov je zadatak u NDH bio pronaći radnu snagu za njemačko ratno gospodarstvo. Tijekom 1943. trajala je „akcija Rittmeistera von Kocziana”, a pretpostavljam da se to odnosi na Gustava von Kocziana, da se dio vojnih obveznika NDH, posebno „pravoslavaca”, uputi na rad u Njemačku u tvornice zrako-

plova.²⁰ U nekim drugim okolnostima na to bi se gledalo kao na samo još jedan primjer bezdušnosti Nijemaca i NDH, koji Srbe šalju na rad u njemačke tvornice. No ako je „Rittmeister von Koczian” pomogao Diani Budisavljević, onda je to druga priča i sagledat ćemo ga u svjetlu *deus ex machina* koji sjedi u „Esplanadi” čekajući da se stavi na raspolaganje Diani Budisavljević.

Spašavanje srpske („kozaračke”) djece iz logora Nezavisne Države Hrvatske

Nakon što je Koczian riješio sve probleme Diane Budisavljević, ona u filmu odlazi preuzeti srpsku djecu zatočenu u logoru Stara Gradiška. To se zapravo odnosi na preuzimanje srpske djece koja su se u logorima zatekla nakon operacije njemačke vojske i snaga NDH na Kozari. U tom dijelu filma većinom se prikazuju snimke koje je snimila promidžba NDH, gdje se – među ostalim – vidi i stvarna Diana Budisavljević kako popisuje djecu. Radi „dokumentarnosti” trebalo bi spomenuti – kada to, razumljivo, nije prikazano u filmu *Dane Budisavljević* – da je promidžba NDH te snimke na kojima se vidi Diana Budisavljević iskoristila za promidžbeni prilog o djelovanju HCK-a.²¹ Dokumentarne snimke praćene su riječima koje izgovara Alma Prica. No ono što ona izgovara nerijetko ima malo veze s onime što je zapisano u „Dnevniku”.²²

Pritom je, razumljivo, u filmu potpuno prešućeno da su se u odvođenje srpske „kozaračke” djece u jednom trenutku uključile i vlasti NDH, s čime su bili upoznati njezini najviši predstavnici. U filmu nije rečeno ni da je Diana Budisavljević sudjelovala u tome da se djeca znatnim dijelom odvedu u Jastrebarsko i Sisak. Ondje je, posebno u Sisku, veliki dio te djece umro. Jasno je, nije za to kriva Diana Budisavljević, ali ipak se pitam zašto se u filmu uopće ne spominju Jastrebarsko i Sisak.

Na temelju iznesenog mislim da se film *Dane Budisavljević* teško može smatrati „dokumentarnim”. Izostavljeni su svi kontakti Diane Budisavljević s određenim važnim predstavnicima vlasti NDH, razgovor s nadbiskupom Stepincem prikazan je, najblaže rečeno, „nedokumentarno”. Nema prikaza toga da je Diana Budisavljević „kozaračku” srpsku djecu vodila u Jastrebarsko i Sisak. Sve to i ima neke, iako iskrivljene „logike” nepotrebnoga čuvanja „čistoće” lika i djela Diane Budisavljević, ali se išlo i dalje od toga, pa se Julija Budisavljevića i Marka Vidakovića na neki način unizilo, prikazalo kao sla-

²⁰ HR-HDA, fond 492, Domobransko popunidbeno zapovjedništvo Bjelovar, Taj. Broj: 878/1943.

²¹ Vidi: *Slikopisni pregled „Hrvatska u riječi i slici”* (Zagreb), br. 40, 1942.

²² <https://www.isp.hr/odgovor-dr-sc-nikice-barica-na-navode-silvestra-milete/>, pristup ostvaren 24. 9. 2020.

biće, kukavice... Tako u filmu, nakon svega, jedan njemački časnik, Koczian, gotovo postaje jedan od važnijih i nezaobilaznih „pozitivnih” likova.

Posebno upada u oči da oni povezani s radom na tom filmu naglašavaju da su proveli višegodišnja opširna arhivska i druga istraživanja da bi došli do izvora važnih za film, ali se to iz samoga filma ne vidi. Film se uglavnom temelji na selektivnom, ponekad neistinitom prepričavanju „Dnevnika”. Film Dane Budisavljević doista nije znanstveno djelo sa znanstvenim aparatom, pa se na njega i ne bi trebalo ovako opširno kritički osvrnuti. No kad se tvrdi da je to „dokumentarni” film koji se „jako trudio” prikazati „istinu”, onda to treba primiti s oprezom.

Kako je u tekstu spomenutom na samom početku ovoga prikaza iznio i izv. prof. dr. sc. Mario Kevo, kritičkim osvrtom na film Dane Budisavljević čovjek se izlaže „već uobičajenom etiketiranju kao revizionist” budući da jest riječ o jednoj važnoj i potresnoj priči. Nedavno je i dr. sc. Vladimir Geiger iz Hrvatskoga instituta za povijest u članku objavljenom upravo u ovom časopisu u vezi s istraživanjem broja žrtava logora Jasenovac lijepo primijetio da čovjek o tome piše s „nelagodom” ako se ne želi pokoriti određenim „autoritetima” jer će ga se proglasiti „revizionistom” koji podilazi „ustašoidima”.²³ Razumljivo, oni koji druge prozivaju kao „revizioniste” pritom smatraju samorazumljivim svoju crno-bijelu sliku prošlosti, ili svoje neznanje, proglašavati „istinom” za „opće dobro”, odnosno držimo se svijetle crno-bijele prošlosti kao uporišta za izgradnju svijetle crno-bijele budućnosti.

Nikica Barić

David E. Fishman, *The Book Smugglers: Partisans, Poets, and the Race to Save Jewish Treasures from the Nazis* (Lebanon, New Hampshire: ForeEdge / University Press of New England, 2017), 322 str.

The Book Smugglers prvoklasno je znanstveno djelo Davida E. Fishmana, profesora povijesti na Židovskom teološkom sjemeništu (Jewish Theological Seminary) u New Yorku. Knjiga u užem smislu govori o tzv. Papirnoj brigadi (jidiš: *Papir brigade*), odnosno skupini Židova iz geta u Vilniusu koji su spasili tisuće knjiga, manuskripata i dokumenata od nacista. Iscrpna je to povijest Instituta za židovska istraživanja YIVO, kao i detaljan uvid u političke i ideo-

²³ Vladimir GEIGER, „Pitanje broja žrtava logora Jasenovac u hrvatskoj i srpskoj historiografiji, publicistici i javnosti nakon raspada SFR Jugoslavije”, *Časopis za suvremenu povijest* 52 (2020), br. 2: 532-533.